

Голові разової спеціалізованої вченої ради
ДФ 20.051.210
Карпатського національного університету
імені Василя Стефаника,
доктору політичних наук, професору,
професору кафедри політичних наук
Василію Йосифовичу Климончуку

В І Д Г У К

офіційного опонента, доктора філософських наук, професора, завідувача
відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди
НАН України Олександра Назаровича Сагана
на дисертаційну роботу Івана Васильовича Мельничука на тему:
«Політико-правові засади державно-релігійних відносин в сучасній Україні»,
подану до захисту у спеціалізовану вчену раду Карпатського національного
університету імені Василя Стефаника на здобуття наукового ступеня доктора
філософії з галузі знань 05 Соціальні та поведінкові науки за спеціальністю
052 Політологія

1. Обґрунтування актуальності теми дисертації, її зв'язок із науковими програмами, темами.

Дослідження державно-церковних, а у ширшому контексті – суспільно-релігійних відносин в Україні – перспективна і важлива тема, яка нині ще недостатньо висвітлена в українській політологічній історіографії. Певною складністю дослідження є той факт, що у світі немає універсальних моделей державно-церковних відносин, оскільки навіть у межах позірно однієї моделі можуть спостерігатися достатньо різні підходи до вирішення однотипних завдань. І це стосується не лише постсоціалістичних держав, які відчули на собі найбільший вплив негативних чинників від наслідків трансформаційних процесів, пов'язаних із звільненням країн від тоталітарних режимів. Тому наразі ми можемо говорити лише про базові цінності, які повинні бути в основі цих відносин – демократичні принципи, закладені в загальноприйнятих міжнародних положеннях, що стосуються свободи совісті та сфери правового регулювання відносин держави і релігійних організацій.

Дослідження проблем державно-церковних відносин – надзвичайно

актуальне для розробки стратегії та тактики розвитку суспільно-релігійних відносин в Україні. Наша країна, навіть на четвертому десятку відновлення державної незалежності, і надалі потребує відродження й розвитку національної культури, нової якості духовного життя суспільства, позбавлення рудиментів тоталітарного минулого у всіх сферах. Нинішня російсько-українська війна суттєво загострила й пришвидшила реакції суспільства на вирішення цих проблем.

Актуальності даному дисертаційному дослідженню додає і той факт, що наразі не лише вчені, але й державні інституції відмовилися від сприйняття релігійних організацій як другорядного чи дорадчого елемента в державотворчих процесах. Релігійні інституції глибоко увійшли у політичне та соціальне життя суспільства, є потужним фактором формування громадянського суспільства і навіть безпосередньо задіяні у процес оборони країни (капеланське та волонтерське служіння тощо). З іншого боку, і це теж треба враховувати – релігійні інституції можуть виступати і деструктивним чинником та протидіяти державотворчим процесам.

Відтак, актуальність дослідження І.Мельничука не викликає сумнівів і є важливою як для розвитку української політологічної й релігієзнавчої історіографії, так і для вирішення поточних практичних питань суспільно-релігійних відносин. Адже важливо знати не лише якою є нинішня ситуація у сфері державно-церковних відносин в Україні, але й розуміти, чому вона саме так склалася, які конкретні завдання вирішувала на кожному етапі історичного розвитку країни та що наразі можна зробити для її покращення.

Дисертаційне дослідження здійснене в межах наукового проекту Карпатського національного університету імені Василя Стефаника – науково-дослідної роботи кафедри політичних наук «Трансформація сучасної політичної системи України: внутрішньополітичні виклики та зовнішні впливи» (реєстраційний номер 0117U004396). На наш погляд, достатньо коректними є мета (комплексний політологічний аналіз політико-правових засад державно-церковних відносин в Україні) і завдання дослідження, визначені напрями наукового пошуку. Це зробило можливим досягнення

дисертантом означеної мети й відповідних результатів, сформульованих у тексті дисертаційної роботи і підсумованих у загальних висновках та науковій новизні.

2. Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, їх достовірність і новизна

На наш погляд, дисертантом правильно визначена наукова гіпотеза дослідження, що стало передумовою досягнення наукової новизни. А саме – розуміння того, що державно-церковні відносини є передусім політико-правовим явищем. Відтак це дозволило висунути припущення, що ефективність державно-церковних відносин «визначається рівнем інституційної урегульованості та політико-правових механізмів держави: чим більш прозорими, демократичними та узгодженими є правові норми та політичні практики у сфері свободи совісті й релігійних організацій, тим вищий рівень толерантності, співпраці та стабільності у міжконфесійному середовищі». І на основі цього можна було моделювати необхідні умови для гармонізації державно-церковних відносин в Україні.

Вважаємо, що наукові положення та висновки дисертації мають обґрунтовану наукову новизну. Зокрема йдеться про: здійснення цілісного політологічного аналізу політико-правових засад державно-церковних відносин в Україні; «нову концептуальну модель аналізу державно-релігійних відносин», яка інтегрує підходи вітчизняних і зарубіжних науковців та враховує специфіку трансформації українського релігійного ландшафту під впливом глобалізаційних процесів і конфліктних чинників; аналіз сучасних міжрелігійних конфліктів і їх систематизація за джерелами, способами прояву та рівнем впливу на соціальну стабільність.

Дисертантом також здійснено комплексний аналіз нормативно-правових актів України щодо регулювання відносин держави і релігійних організацій із врахуванням практики їх реалізації, подано пропозиції, спрямовані на вдосконалення державно-церковних відносин, з урахуванням сучасних викликів і конфліктних ситуацій. Важливим є також комплексне дослідження ролі релігійних організацій у політичних процесах України,

зокрема в умовах збройного відстоювання незалежності України, встановлення механізмів впливу релігійних інституцій на політичну соціалізацію вірян та способи використання релігії політичними акторами для зміцнення влади.

Щодо достовірності результатів дослідження – вона, на наш погляд, забезпечується застосуванням мультидисциплінарного підходу (об'єкт дослідження аналізується із позицій політології, права, релігієзнавства, соціології, історії) та сучасного методологічного інструментарію, дотриманням принципів системності, об'єктивності й комплексності здійсненого аналізу, достатньо широкою джерельною базою (чинне законодавство, в т.ч. й міжнародні документи, статистичні і соціологічні матеріали тощо). Достовірність результатів також підтверджується достатньою апробацією базових ідей дослідження у фахових наукових публікаціях і доповідях на наукових конференціях.

Все це дає підстави вважати отримані результати достовірними, обґрунтованими. Вони мають не лише теоретичну, але й практичну цінність як для розвитку політології, так і для вдосконалення державної політики у сфері державно-церковних відносин.

3. Оцінка змісту роботи та повноти викладу результатів дисертації в опублікованих працях

Зміст роботи відповідає заявленому плану та висновкам до розділів й дисертації загалом. Структура дисертації є логічною і відповідає меті та сформульованим завданням. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

У першому розділі «Теоретико-методологічні засади дослідження державно-релігійних відносин в Україні» дисертантом подано розгорнутий аналіз понятійно-категоріального апарату, який використовується у роботі, авторське бачення державно-церковних та міжконфесійних відносин. Достатньо повно відображено стан розробки проблеми у сучасній вітчизняній та зарубіжній історіографії, методологія дослідження державно-церковних відносин. Важливим є авторське осмислення теоретико-

концептуальних підходів до осмислення державно-релігійних відносин у вітчизняній та зарубіжній науці.

У другому розділі «Державно-релігійні відносини в Україні: інституційні механізми і політичні процеси» означені і частково проаналізовані нормативно-правові засади функціонування державно-церковних відносин в Україні на сучасному етапі її розвитку. Показано також ідеологічну тяглисть української політики у справах релігій від часів УНР і навіть сформована відповідна порівняльна таблиця (додаток Г). У розділі дисертантом розглянуті механізми формування та реалізації державної політики у сфері державно-церковних відносин, формування відповідних державних інституцій для реалізації згаданої політики, проаналізовано ефективність цих інституцій у царині відстоювання базових принципів свободи совісті. Цікавим є параграф, присвячений інституційним та процесуальним аспектам становлення й розвитку церков в Україні, а також діяльності міжцерковних структур, зокрема Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій.

У третьому розділі «Релігійні організації як актори сучасних політичних процесів в Україні» розкрито роль релігійного фактору у політичній соціалізації, формуванні громадянської свідомості та національної ідентичності українців. Особлива увага звернута на конституювання Української ПЦ (Православної Церкви України), включення міжнародних чинників у її становлення. Цікавим є параграф, у якому релігія розглядається як інструмент політичного впливу на державні інституції та суспільство загалом. Особливо відзначена деструктивна роль УПЦ МП у часи кардинальних змін в українському суспільстві (Помаранчева революція, Революція Гідності, початок АТО/ООС, широкомасштабне вторгнення РФ в Україну). На цьому фоні показана загальна картина ролі релігійних організацій у політичних процесах сучасної України в умовах воєнного стану (в т.ч. релігійна свобода на окупованих територіях, релігійні процеси серед біженців за межами України тощо). І ця роль, на жаль, не завжди є позитивною.

Відтак вважаємо, що зміст кожного розділу достатньо повно розкриває заявлені результати дисертації. Дисертація засвідчує високий рівень теоретичної підготовки І.Мельничука, його вміння аналізувати базові тенденції сучасної картини державно-церковних відносин на основі теоретичних висновків та закономірностей. Відтак робота може мати і практичну цінність у процесі перманентного вдосконалення державно-церковних відносин та зміцнення національної безпеки України.

І.Мельничук за результатами свого дослідження опублікував 9 наукових публікацій. Три із них – у фахових виданнях України (категорія «Б»), а шість – у збірниках матеріалів міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференцій. Ці публікації загалом відображають всі базові ідеї дисертаційного дослідження.

4. Значення роботи для науки, практики та суспільства

І.Мельничук, наскільки це можливо у межах дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософії, поглибив наукові дослідження, які аналізують політико-правову природу сфери державно-церковних відносин в Україні (державно-церковні відносини справедливо показані як самостійна політико-правова категорія), уточнив понятійно-категоріальний апарат проблематики, а також показав роль релігійного фактору у формуванні й проходженні кризових явищ у розвитку українського суспільства. Цікавими для наукової спільноти будуть запропоновані авторські розробки порівняльних характеристик моделей державно-церковних відносин, правового становища в УНР та Україні, критерії свободи віросповідання в Україні та Європейському союзі, позиції православних церков щодо автокефалії. Отримані результати можуть стати теоретичним підґрунтям для подальших досліджень у галузі політичної науки, релігієзнавства, державного управління.

Теоретичні напрацювання дисертанта мають і певне прикладне значення, оскільки можуть бути використані державними інституціями, передовсім центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері релігії, а також органами місцевого самоврядування.

Релігійні організації, а також громадські інституції, які займаються питання свободи совісті, також можуть використати окремі напрацювання, розроблені дисертантом. Особливо це стосується висновків й практичних рекомендацій І.Мельничука щодо необхідності розвитку партнерських відносин у системі державно-церковних відносин, відстоювання в умовах воєнного стану та окупації частини українських територій, базових принципів свободи совісті, захисту національної безпеки у сфері діяльності релігійних організацій тощо.

5. Відсутність (наявність) порушення академічної доброчесності

Текст та всі матеріали дисертаційного дослідження, на наш погляд, не містять фактів порушення академічної доброчесності. Дисертантом зроблені посилання на цитовані чи опрацьовані дослідження, які подані у «списку використаних джерел». Відтак здобувачем забезпечено дотримання норм законодавства про авторське право. Дисертаційна робота виконана самостійно, що підтверджується підписом здобувача на титульній сторінці.

6. Дискусійні положення та зауваження щодо змісту та оформлення дисертації.

Високо оцінюючи дисертаційне дослідження І.Мельничука і не піддаючи сумніву якість отриманих результатів, необхідно зазначити, що воно не позбавлене певних недоліків. А тому висловлюємо ряд зауважень і побажань, що могли б, на наш погляд, удосконалити дослідницьку працю, якщо автор буде розвивати її у подальшому.

1. Дисертанту варто більш уважно підійти до понятійно-категоріального апарату, який використовується у дослідженні. Зокрема викликають сумніви у доцільності вживання поняття «державно-релігійні відносини». Воно не використовується дослідниками – у «списку використаних джерел» немає жодного автора, хто б оперував цим поняттям. Адже, якщо проаналізувати всі складові релігійного комплексу (релігійне віровчення, культова система, релігійні інституції), то державні органи (як і громадські організації) взаємодіють фактично лише із однією складовою релігійного комплексу – релігійними інституціями. Тобто ці відносини відбуваються переважно на рівні саме інституційованої релігійності та

визначають форми і методи діяльності релігійних організацій, а не їх віровчення чи обрядово-культової системи (або ж форми і методи діяльності державних інституцій в умовах різних форм теократій).

Цю інституційовану релігійність в Україні традиційно називають церквою (це може бути як одна самодостатня громада, так і об'єднання багатьох громад). Нехристиянські релігії мають більш узагальнену назву – релігійні організації. Тому найбільше міжконфесійне об'єднання в Україні має назву – Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій (ВРЦіРО).

Принциповим є також інший аспект державно-церковних відносин, що виключає вживання поняття «державно-релігійні» чи «державно-конфесійні» відносини. У межах однієї конфесії (вже не кажучи про релігію) із різними церквами можуть бути принципово різні державно-церковні відносини – від фаворитизування одних церков і аж до переслідування інших в межах однієї конфесії. Тому саме «державно-церковні» найбільш точно відображає суть і реальний стан відносин між державними інституціями і релігійними організаціями. Про що заявляє й сам дисертант, стверджуючи, що саме державно-церковні відносини є складовою частиною соціально-політичних процесів, що мають правовий характер (ст.36).

Дисертант, судячи із того, що немає жодних обумовлень, вживає всі згадані терміни як синоніми. Наприклад, поруч із «державно-релігійними» вживається термін «державно-конфесійні відносини» (ст. 73, 110 та ін.). Більше того, дисертант вважає саме конфесії «суб'єктами політики» (ст.33), а відтак досліджує «феномен міжконфесійних відносин» (ст.35). У такому разі не зрозумілим є обрання базовим терміном дослідження саме «державно-релігійні», а не «державно-конфесійні» відносини. На нашу думку, це пов'язано із дещо хибним уявленням про поняття «конфесія» – як організовану спільноту у межах релігії, яка має власну доктрину, ієрархію, соціальну структуру (ст. 32). Цьому критерію відповідає радше поняття «церква» чи «релігійна організація», а не «конфесія».

Є навіть випадки, коли на одній сторінці (ст. 124) зустрічаються поруч «державно-церковні», «державно-релігійні» та «державно-конфесійні»

відносини, а на наступній (ст. 125) додаються ще й «церковно-релігійні» (?) відносини. Кожен із цих термінів має власне смислове навантаження, і дисертанту варто більш диференційовано розуміти ці смисли та враховувати їх, а також більш критично ставитися до використаних джерел, зокрема щодо першопочатків дослідження в Україні питання державно-церковних відносин.

2. У дисертації фактично основна увага зосереджена на протистоянні та особливостях діяльності двох церков – УПЦ (ПЦУ) та УПЦ МП і навіть стверджується, що в Україні «дві православні юрисдикції» (ст. 189), що є помилковим. Всі інші церкви православного напрямку проігноровано. Багато уваги приділено також проблемі «симфонії» православної церкви та влади (ст. 190-192 та ін.), що, на наш погляд, зовсім не актуально для українських реалій.

Фрагментарно і дещо відірвано від політичних процесів згадується про діяльність Римсько-Католицької Церкви і УГКЦ, і фактично лише один раз на одній сторінці згадується про діяльність в Україні протестантських церков. Поза тим, проблеми відносин окремих протестантських церков із державою – не менш складні, аніж у намаганні державних органів обмежити вплив «руського міра», який продукує і поширює УПЦ МП. «Євроазійство», яким вражене деякі протестантські церкви, не менш небезпечне, аніж «руській мір».

3. У тексті дисертації автор кілька разів звертається до теоретичних напрацювань та практичної діяльності в Україні та поза її межами ВРЦіРО. Інші міжцерковні та міжконфесійні і навіть міжрелігійні (які об'єднують не лише церкви авраамічного напрямку, як це є у ВРЦіРО) об'єднання лише двічі перераховані, проте жодного аналізу їх діяльності чи напрацювань не зроблено – хоча б узагальнено. Виняток становить чомусь міжцерковна рада, створена у Сімферополі у 1992 «Мир – дар Божий» (ст. 164), яка була проектом на шляху утвердження «руського міра» в Криму.

4. Дисертант, на наш погляд, дещо спрощено підходить до характеристики процесу сакралізації політики, який розвивається паралельно

із політизацією релігії. У тексті для цього ним вжито не дуже вдалий, на наш погляд, термін «релігієзація політики» (ст.62). Адже це не лише використання релігійної символіки у політичних процесах, цитування сакральних книг, будування храмів тощо. Це і формування (у реаліях України) таких політично-релігійних конструктів, як «русскій мір», «євроазійство», «Росія – катехон» тощо.

Крім того, зауважимо, політизація релігії в Україні відбулася далеко не з 1991 р., як це стверджує дисертант (ст.62), оскільки «становлення релігійної мережі в Україні» також відбулося далеко не «наприкінці 80-х років» минулого століття (ст. 162). Наприкінці 80-х років ХХ ст. в Україні зосереджувалося 2/3 від загальної кількості громад всього Московського патріархату. СРСР, як тоталітарна система, яка, погоджуємося із дисертантом, будувала власну світську чи політичну релігію (ст.117), активно використовував церкви та релігійні організації у політичних цілях. Тому Україна у часі відновлення своєї незалежності намагалася здійснювати деполітизацію всіх релігійних організацій. Інше питання, що це завдання щодо деяких церков (і радянської світської релігії загалом) не вдалося повністю виконати навіть за тридцять п'ять років незалежності.

5. Інший аспект сакралізації політики, який чомусь зовсім не врахований у дисертації – діяльність в Україні політичних партій, створених релігійними організаціями чи функціонуючих на релігійних платформах. Зокрема партії християнсько-демократичного спрямування: Республіканська християнська партія; Християнсько-Народний Союз (ХНС); Християнсько-демократична партія України (ХДПУ); Українська Християнсько-Демократична партія (УХДП); Всеукраїнське об'єднання Християн (ВОХ) тощо. Згодом деякі із цих партій об'єдналося у праву політичну партію «Християнсько-демократичний союз», яка брала участь у виборах і представники якого були обрані у Верховну раду України. Активно брали участь у виборах (республіканських і місцевих) і представники УПЦ МП, а окремі із єпископів навіть ставали депутатами. Активно діяли і мали державну реєстрацію і не християнські політичні проекти. Зокрема «Партія

мусульман України». Питанню становлення і діяльності в Україні релігійних політичних партій, на наш погляд, можна було б присвятити окремий параграф.

6. Дисертанту варто було більш уважно поставитися до юридичної термінології та змісту першоджерел. Це стосується передусім чинного законодавства. Зокрема закон України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» (2024 р.) ніяким чином не «блокує діяльність церков, пов'язаних із Росією» та не «передбачає перехід парафій до Помісної Української Церкви впродовж 9 місяців» (ст. 153). Йдеться лише про позбавлення (рішенням суду) церков, керівний центр яких знаходиться в країні-агресорці (і це не обов'язково лише Росія), статусу юридичної особи. Проте це не заборонятиме їм проводити богослужіння та задовольняти свої релігійні потреби. Також потребують аналізу закони, якими регулюються питання національної безпеки у сфері діяльності релігійних організацій (де є адміністративна та кримінальна відповідальність за їх порушення).

Крім того, жоден документ ПЦУ не ставить завдання «об'єднання всіх православних церков в єдину структуру», а тим більше у планах протестантських церков немає бажання до «об'єднання православних та протестантських громад» (ст. 157). Також у документах ПЦУ та УГКЦ немає якоїсь програми їх об'єднання (ні «миттєвого», ні у перспективі), як про це йдеться у тексті дисертації (ст. 157). Звідки з'явилися і хто продукує такі фантастичні завдання із тексту дисертації не зрозуміло. Також незрозуміло, на яких документах дисертант обґрунтовує наявність «боротьби за патріархат» в УГКЦ (ст. 157).

7. На наш погляд, дисертант дещо перебільшено витрактовує характер та інтенсивність політичних процесів, пов'язаних із конституюванням в Україні Помісної православної церкви. Це подається як мало не всеукраїнський рух, який «пропагувався релігійними діячами» (ст. 168), підкреслюється міжнародний характер такої діяльності, хоча із релігійних діячів цим займалися лише представники УПЦ КП та УАПЦ. А державні службовці різних рангів лише виконували вимоги ст. 30 профільного закону

«Про свободу совісті та релігійні організації». Слід розуміти, що процес отримання Томосу не міг не отримати «політичного забарвлення» (ст. 172), бо це закладено у природі цього явища – єдність політичної та церковної потуги. Подібні явища переживали усі без винятку православні церкви як в історичній ретроспективі, так і на сучасному етапі. Македонія, наприклад, заради свого томосу навіть поміняла назву країни. Тому твердження, що В.Ющенко «надмірно ототожнював себе з ідеєю помісної церкви» (ст. 142), або ж П.Порошенко «використовував» ідею помісності (ст. 192-193), на наш погляд, не є коректними, оскільки створення подібних «іміджів» – це більше продукт російської пропаганди, аніж об'єктивна тогочасна картина.

8. Окремо хочемо звернути увагу на написання термінів – вживання поруч УПЦ мп та УПЦ (мп) може навести на думку, що це різні церкви (ст. 153). Також, на наш погляд, науковцям не варто у наукових працях йти за модою публіцистики та вибірково змінювати правопис щодо власних імен та загальноприйнятих скорочень (навіть якщо це частково легітимізовано). Такі зміни не витримують жодної критики навіть із позиції звичайної логіки і більше подібні до популістичних політичних ідей для внутрішнього вжитку. Адже це застосовується лише для української мови – в іншомовних перекладах ці ж автори подають термінологію відповідно до правил цієї мови.

9. Дисертація містить певні граматичні та помилки технічного характеру, на які варто було б звернути увагу. А це: буквальне повторення тексту (ст. 147-148), дублювання посилань (п. 61-257, 176-177, дублювання україномовних та англomовних сайтів Центру Разумкова тощо), не точне вживання назв посад («патріарх» Володимир Сабодан – ст. 164) тощо.

Проте зазначені зауваження і побажання не впливають на загальну позитивну оцінку дисертації І.Мельничука «Політико-правові засади державно-релігійних відносин в сучасній Україні» та не знижують її наукової цінності. Вважаємо, що дисертація є завершеним, цілісним, оригінальним авторським дослідженням актуальної проблеми, що має теоретичне та

практичне значення для політичної науки та може слугувати вдосконаленню державної політики у царині свободи совісті.

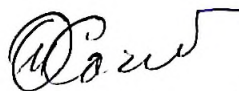
7. Загальний висновок про відповідність роботи встановленим вимогам

Дисертаційне дослідження Івана Васильовича Мельничука на тему «Політико-правові засади державно-релігійних відносин в сучасній Україні» є самостійним, завершеним науковим дослідженням, виконаним на актуальну тему. Робота містить наукову новизну, відповідає спеціальності 052 Політологія та засвідчує здатність здобувача самостійно проводити наукові дослідження на належному рівні.

Дослідження відповідає вимогам наказу МОН України №40 (12.01.2017) «Про затвердження Вимог до оформлення дисертації» (зі змінами від 12.07.2019 р.) і «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії» (Постанова Кабінету Міністрів України № 44 (12.01.2022) зі змінами, внесеними Постановою КМУ України № 341 (21.03.2022)). А її автор – Іван Васильович Мельничук – заслуговує на присудження ступеня доктора філософії в галузі знань 05 Соціальні та поведінкові науки за спеціальністю 052 Політологія.

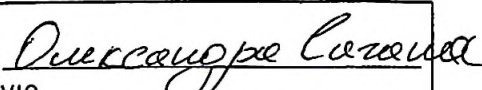
Офіційний опонент:

доктор філософських наук, професор,
завідувач відділення релігієзнавства
Інституту філософії імені Г.С.Сковороди
НАН України

Олександр Саган

10 липня 2026 р.

Підпис
засвідчую.
Учений секретар Інституту філософії
імені Г.С.Сковороди НАН України.
Р.В.Самчук